УДК 378.015.31.041:37.011.3
DOI 10.31652/2415-7872-2020-65-46-50

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Акімова О. В., orcid.org/0000-0001-6133-2656

Фрицюк В. А., orcid.org/0000-0001-6988-6258

У статті характеризуються аксіологічні аспекти дослідження проблеми професійного саморозвитку майбутніх учителів музичного мистецтва. Схарактеризовано аксіологічний підхід, що спонукає під час відбору змісту, методів, форм підготовки майбутніх педагогів до безперервного професійного саморозвитку враховувати їхні ціннісні орієнтації. Доведено, що аксіологічний підхід є органічно притаманним сучасній музичній педагогіці, оскільки він орієнтований на людину як найвищу цінність. Описано сутність аксіологічного підходу, що полягає у спрямуванні педагогічної діяльності на гуманістичний розвиток особистості, за якого кожний учасник педагогічного процесу є активним ціннісно-мотивованим суб'єктом діяльності, а найважливішим завданням є розкриття цінностей як сутнісних характеристик особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Ключові слова: *професійний саморозвиток, майбутні учителі музичного мистецтва, професійна підготовка, аксіологічний підхід.*

AXIOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF A PROBLEM OF PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS OF MUSICAL ART

Akimova O. V., Fritsyuk V. A.

The article describes the axiological approach to the study of the problem of professional self-development of future teachers of music. The axiological approach takes into account the value orientations of students. The axiological approach is important for modern pedagogy. It focuses on the person as the highest value. The article describes the essence of the axiological approach. It consists in directing pedagogical activity to the humanistic development of the individual. Possibilities of development of value orientations of students during practice are described. During the internship, students get acquainted with the real problems of a music teacher. During the internship, they attend schools, observe music lessons in elementary school and elementary school. In the process of practice, students have the opportunity to prove themselves as a teacher. They analyze the lessons of music art of teachers, prepare and conduct fragments of lessons, conduct extracurricular musical activities. This contributes to the formation of the foundations of pedagogical skills and has a positive effect on the formation of their value orientations. The axiological approach provides direction of activity of teachers in the course of professional preparation of the teacher-musician on humanistic development of the person. Preparing future teachers for professional self-development is impossible without turning to values. Values determine the basis of vocational education.

Keywords: *professional self-development, future teachers of musical art, professional training, axiological approach.*

В сучасних умовах особливо важливим є підвищення якості підготовки майбутніх педагогів, зокрема, вчителів музичного мистецтва, формування у них мотивації до безперервної професійної освіти та професійного саморозвитку. Особливо активно формуються методологічні принципи, концептуальні підходи та дослідницькі стратегії, розробляються практико-орієнтовані аксіологічні технології, у тому числі, в музичній педагогіці. І тому актуальним є вивчення аксіологічних аспектів дослідження проблеми професійного саморозвитку майбутніх учителів музичного мистецтва

У контексті дослідження викликають інтерес праці науковців, які безпосередньо чи опосередковано стосуються питань саморозвитку й розвитку творчого потенціалу майбутнього вчителя музики, зокрема, С. Дєніжної, Н. Згурської, Є. Йоркіної, Л. Костенко, Т. Костогриз, Л. Котової, В. Крицького, І. Могилей, Н. Мозгальової, І. Сипченко та ін. Проблема формування творчих здібностей і професійної майстерності у майбутнього учителя музики розроблялась у дослідженнях В. Єлисєєвої, Л. Ісаєвої, Л. Остапенко, Г. Саїк, Е. Скрипкіної, Е. Сет, В. Яконюк та інших педагогів. Основну увагу автори приділяють розробці шляхів і методів розвитку у майбутніх учителів музики найбільш значущих з позицій сучасних завдань якостей особистості: самостійності, творчої активності і цілеспрямованості, гнучкості і критичності професійного мислення.

© Акімова О. В., Фрицюк В. А.

Професійний саморозвиток майбутнього вчителя зайняв важливе місце серед актуальних проблем педагогіки і розглядається у працях Н. Кічук, Є. Клімова, А. Маркової, С. Смирнова, І. Харламова та ін. Закордонні дослідники також звертаються до проблем самоактуалізації і саморозвитку (Р. Бернс, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та інші). Разом з тим зазначимо, що досліджень, присвячених проблемі підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до професійного саморозвитку недостатньо.

Метою статті є розгляд основних положень аксіологічного підходу щодо проблеми професійного саморозвитку майбутніх учителів музичного мистецтва.

Варто зазначити, що поняття «саморозвиток педагога», у тому числі, «саморозвиток учителя музичного мистецтва», у науковій психолого-педагогічній літературі не має чіткого узгодженого визначення через різні методологічні підходи до його розгляду. Процес професійного саморозвитку майбутніх фахівців розглядається науковцями з позицій різних підходів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми професійного саморозвитку дозволив нам дійти висновку, що в історії вищої школи накопичено значний досвід з підготовки студентів до професійного саморозвитку [12; 13]. Процес професійного саморозвитку особистості є однією з важливих проблем у філософії, психології, педагогіці. У філософії процес саморозвитку особистості розглядають як духовно-практичне перетворення з метою повноти індивідуального самовдосконалення. У психології процес саморозвитку особистості трактують як необхідну умову самореалізації особистості. Психологи розглядають саморозвиток як свідомий процес особистісного становлення з метою ефективної самореалізації на основі значущих прагнень і зовнішніх впливів. У педагогічних дослідженнях саморозвиток особистості аналізують з урахуванням активного впливу соціального середовища, трактуючи його як прагнення людини збагатити свої індивідуальні якості за допомогою тих видів діяльності, які сприяють їх формуванню чи вдосконаленню. Предметом педагогічних досліджень є ті шляхи і засоби підвищення внутрішньої творчої активності особистості, що в кінцевому рахунку повинні сприяти її саморозвитку [12]. У даному випадку нас цікавлять шляхи і засоби підвищення внутрішньої творчої активності майбутніх учителів музичного мистецтва й ціннісних орієнтацій, що сприятимуть їхньому професійному саморозвитку.

Варто зазначити, що ідея саморозвитку особистості лежить в основі гуманістичного педагогічного світогляду. Спочатку вона була сформульована як пізнання особистістю себе задля творчого перетворення навколишнього світу і самотворення. Згодом вона трансформується в педагогічний принцип визнання здатності особистості до саморозвитку, прагнення її до самовдосконалення. Даний постулат отримує в педагогіці подальший розвиток як принцип поваги до особистості учня, необхідності розвитку в ньому творчої активності й надання йому допомоги в оволодінні способами творчого самовираження та самовдосконалення [1].

У розкритті педагогічного аспекту поняття «саморозвиток» підкреслюється суб'єктивність особистості, розвиток людиною власної «самості», здатність її до самотворення, можливість створити свій образ в цілому образі світу, самоактуалізуватися, самовдосконалюватися й самоствердуватися в процесі самореалізації в діяльності та спілкуванні [3]. Про саморозвиток можна говорити, як про фундаментальну здібність людини ставати і бути справжнім суб'єктом свого власного життя. З цієї точки зору саморозвиток визначають як процес свідомої, якісної та незворотної зміни особистістю своїх моральних якостей, інтелектуальних і соціальних здібностей та можливостей, своїх фізичних, психічних і духовних сил з метою «добудувати» себе до ідеального образу цілісної особистості.

Аксіологічний підхід (Ж. Гараніна, В. Знаков, С. Маслов, С. Мінюрова, Н. Свещинська, В. Франкл та ін.) спонукає під час відбору змісту, методів, форм підготовки майбутніх педагогів до безперервного професійного саморозвитку враховувати їхні ціннісні орієнтації. Аксіологічний підхід є органічно притаманним сучасній педагогіці, оскільки він орієнтований на людину як найвищу цінність.

Сутність аксіологічного підходу полягає у спрямуванні педагогічної діяльності на гуманістичний розвиток особистості. За цього підходу кожний учасник педагогічного процесу є активним ціннісно-мотивованим суб'єктом діяльності й найважливішим завданням є розкриття цінностей як сутнісних характеристик особистості.

Варто зазначити, що філософія розглядає аксіологію як науку про цінності, зокрема про цінності освіти, в яких представлено систему значень, принципів, норм, канонів, ідеалів, що регулюють взаємодію в освітній сфері й формують компонент відносин у структурі особистості [8]. Аксіологія як методологічна основа педагогіки визначає систему педагогічного розуміння особистості й ствердження цінності людського життя, виховання і навчання, педагогічної діяльності й освіти [22]. У контексті нашого дослідження, з-поміж іншого, йдеться про ствердження цінності безперервного професійного саморозвитку для майбутньої професійної діяльності.

Педагогічні цінності не з'являються спонтанно, вони залежать від політичних, економічних відносин у суспільстві, які до певної міри впливають на педагогіку також.

Цілком поділяємо позицію І. Ісаєва, який визначає такі професійні цінності педагога: цінності-цілі – розкривають значення і суть цілей професійно-педагогічної діяльності педагога; цінності-засоби – розкривають значення засобів і способів здійснення професійно-педагогічної діяльності; цінності-стосунки – розкривають значення і зміст відносин як основного механізму функціонування цілісної педагогічної діяльності; цінності-знання – розкривають значення і сенс психолого-педагогічних знань у процесі здійснення педагогічної діяльності; цінності-якості – розкривають значення і зміст якостей особистості педагога: взаємопов'язані індивідуальні, особистісні, комунікативні професійні якості педагога як суб'єкта професійно-педагогічної діяльності, що виявляються у спеціальних здібностях: до творчості, до проектування власної діяльності та ін. [66] та, на нашу думку, до безперервного професійного саморозвитку.

Науковцями (С. Маслов і Т. Маслова) узагальнено найбільш значущі цінності, важливі для студентів педагогічних університетів. До них відносяться: гуманістичні цінності педагогічної діяльності (учень, дитинство, унікальність та індивідуальність особистості, розвиток школяра, його самореалізація); професійно-моральні цінності (добро, співчуття, милосердя, щирість, вірність, професійний обов'язок, свобода, віра, довіра, справедливість, патріотизм, обов'язковість, професійна честь); цінності творчої самореалізації (удосконалення професійно-творчих здібностей, навчальний предмет викладача, постійне самовдосконалення педагога, цінність інновації); інтелектуальні цінності (істина, професійні знання, творчість, пізнання, вільний доступ до інформації); соціальні цінності (професійно-педагогічне спілкування, професійно-педагогічна корпоративність, соборність, традиції, сім'я, любов і прив'язаність до дітей); естетичні цінності (краса, гармонія) [77].

Згідно з представленою класифікацією, безперервний професійний саморозвиток майбутніх педагогів, звісно, можна віднести до цінностей творчої самореалізації.

Погоджуючись зі Н. Свещинською, вважаємо, що, обираючи ту чи іншу цінність, у даному випадку, безперервний професійний саморозвиток, особистість формує свого роду довгостроковий план поведінки й визначає тривалу змістову перспективу діяльності. Цінності визначають значущість явищ, предметів реальної дійсності й культури з погляду відповідності або невідповідності їх потребам суспільства, соціальних спільнот, груп й окремої особи. Ціннісні орієнтації – це відносно стійка система певних цінностей особи, що виражається у здатності суб'єкта до цілісного переживання, усвідомлення явища або предмета й здійснення вибіркової оцінної діяльності. Отже, ціннісні орієнтації – це внутрішній компонент свідомості й самосвідомості особистості [99].

Цінності особистості не можна сформувати ані через зміст навчального предмета, ані через дидактичні методи, зазначає В. Франкл [11]. На його думку, завданням педагога є не стільки озброєння вихованців певною системою цінностей, скільки переконання їх у важливості самоформування такої системи особистих цінностей, підштовхування до інтенсивного її відпрацювання [1010]. Вважаємо, що переконання майбутніх педагогів у важливості самоформування системи особистих цінностей, у якій чільне місце відведено безперервному професійному саморозвитку, є першочерговим завданням.

Цінності є однією з найважливіших смислових структур, які формують перспективу, модель майбутнього, що має найбільшу значущість для людини. В. Знаков розглядає цінності як усвідомлений зміст, здатний стати реальним мотивом життєдіяльності людини, що веде до саморозвитку [5].

Сукупність особистісних і професійних цінностей визначає процес саморозвитку особистості, впливаючи на динаміку його протікання, і є центральним механізмом, що детермінує саморозвиток на всіх етапах особистісного і професійного становлення. Особистісні та професійні цінності впливають на можливі шляхи і способи саморозвитку, формуючи цілі та внутрішню програму його реалізації. Як показують проведені Ж. Гараніною дослідження, наявні у суб'єкта професійні особистісні цінності детермінують процес саморозвитку, визначаючи найбільш важливі з точки зору змістоутворення перспективи [44].

Наголосимо, що застосування аксіологічного підходу у підготовці студентів сприятиме формуванню їхніх ціннісних орієнтацій на безперервний професійний саморозвиток, усвідомленню ними власної самоцінності як майбутнього педагога в умовах сучасного суспільства, допоможе осмислити, як будувати свою професійну кар'єру, як досягати мети стосовно безперервного професійного саморозвитку для успішної професійної діяльності тощо. Усе це стосується, зокрема, майбутніх учителів музичного мистецтва.

Для розвитку ціннісних орієнтацій майбутніх учителів музичного мистецтва у сфері музичної педагогіки доцільно, на нашу думку, використовувати міжпредметні зв'язки, оскільки їх неможливо сформували в межах лише фахових дисциплін. Під час вивчення «Теорії та історії музики», «Історії української музики», «Історії зарубіжної музики», а також «Педагогіки», «Психології» та інших дисциплін студенти отримують уявлення про цінності музичної педагогіки й про те, як вони можуть бути реалізовані в діяльності вчителя музичного мистецтва. Під час вивчення теоретичних дисциплін ефективними є традиційні методи (лекція, пояснення, бесіда, розповідь, наочні методи) та інноваційні, інтерактивні методи з використання інформаційно-комунікаційних технологій, частково-пошукові, творчі методи. Впливати на

розвиток ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів-музикантів можна як під час аудиторних занять, так і в позааудиторній діяльності.

Особливо ефективно оволодіння педагогічними цінностями відбувається в процесі підготовки і здійснення педагогічної діяльності. Саме таку діяльність ми намагалися організовувати студентам, спочатку, квазіпрофесійну, в аудиторії, потім – професійну, під час педагогічної практики в школі.

Схарактеризуємо це на прикладі пропедевтичної практики. Пропедевтична практика є початковим етапом практичної підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва, який закладає основи успішного проходження наступних видів практики, сприяє формуванню в студентів початкових професійних практичних навичок, загального уявлення про роботу вчителя музики, про етичний та психологічний аспекти даної професії.

Пропедевтична практика є складовою освітньо-професійної підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва, яка повинна забезпечити студентів належним рівнем теоретичної і практичної підготовки з методики музичного виховання, ознайомити з ефективними формами організації навчального процесу, найдоцільнішими методами і прийомами навчання школярів музики на сучасному етапі розвитку школи та підготувати студентів до проходження педагогічної практики у школі на четвертому курсі.

Під час пропедевтичної практики студенти мають набути первинний досвід діяльності у ролі вчителя музики; засвоїти педагогічні знання про зміст освіти, цілісність педагогічного процесу, методи навчання та виховання, форми організації освітнього процесу тощо. Пропедевтична практика безпосередньо пов'язана з такими дисциплінами, як: педагогіка, методика виховної роботи, методика музичного виховання, історія музики, основний музичний інструмент, хорове диригування, постановка голосу, хоровий клас, мультимедійні засоби навчання, основи педагогічної майстерності. Цей вид практики є ланкою, яка пов'язує між собою дані дисципліни і вказує шлях для практичного застосування знань, набутих студентами у ході їх опанування і засвоєння.

Під час пропедевтичної практики студенти оволодівають основними функціями педагогічної діяльності вчителя музичного мистецтва на репродуктивному та реконструктивному рівнях, відбувається становлення і розвиток педагогічної компетентності, формування професійних якостей та ціннісних орієнтацій. Зазначена мета реалізується у процесі виконання студентами комплексних практичних завдань з дидактики, методики виховної роботи, методики музичного виховання, основ педагогічної майстерності.

Оволодіння майбутніми вчителями музичного мистецтва педагогічними цінностями відбувається в процесі: спостереження, аналізу і планування освітнього процесу; аналізу дидактичних аспектів уроку музичного мистецтва; формування вмінь застосовувати методи навчання на уроці; визначення ефективних форм, методів і засобів навчання і виховання, результатів засвоєння учнями програмного матеріалу, рівня їх вихованості та розвитку; формування вміння застосовувати методи виховного впливу в освітньому процесі; складання планів-конспектів окремих уроків музичного мистецтва за темою з урахуванням ступеня навчання і рівня підготовки учнів, визначення цілей та завдань кожного уроку; реалізації загальноосвітнього, розвивального і виховного потенціалу музичного матеріалу уроку; вирішення засобами музичного мистецтва завдання морального, культурного, естетичного та гуманістичного виховання учнів; складання планів і сценаріїв позакласної роботи з музичного мистецтва; організації позакласних заходи за складеним планом і сценарієм; а також формування власної професійної спрямованості, розвитку педагогічних здібностей та здатності до аналізу, самооцінки і корекції власної педагогічної діяльності.

Варто зазначити, що під час пропедевтичної практики студенти-музиканти знайомляться з колом реальних проблем професійної праці вчителя музичного мистецтва. Під час практики вони відвідують загальноосвітні навчальні заклади, спостерігають уроки музичного мистецтва в початкових класах та основній школі. У процесі пропедевтичної практики студенти отримують змогу випробувати себе в ролі вчителя. Вони аналізують уроки музичного мистецтва вчителів, готують і проводять фрагменти власних уроків та позакласні музично-виховні заходи, що сприяє формуванню основ педагогічної майстерності й позитивно впливає на становлення їхніх ціннісних орієнтацій.

Висновок. Таким чином, аналіз та узагальнення наведених джерел дають змогу стверджувати, що з позицій аксіології кожний майбутній вчитель музичного мистецтва є активним ціннісно-мотивованим суб'єктом діяльності й найважливішим завданням освітнього процесу є розкриття його цінностей як сутнісних характеристик особистості. Можна зробити висновок, що саме аксіологічний підхід забезпечує спрямування діяльності викладачів у процесі професійної підготовки педагога-музиканта на гуманістичний розвиток особистості. Підготовка майбутніх педагогів-музикантів до професійного саморозвитку неможлива без звернення до цінностей, до механізмів перетворення суспільних цінностей в особистісні. Адже саме цінності визначають змістову основу професійної освіти, за якої вона є розвитком й безперервним професійним саморозвитком особистості.

Література

1. Алешина С. А. Саморазвитие личности студента в образовательном пространстве педагогического колледжа : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / С. А. Алешина. – Оренбург. 2003. – 171 с.
2. Бондаревская Е. В. Ценностные основания личностно ориентированного воспитания / Е. В. Бондаревская // Педагогика. 1995. – № 5. – С. 29-36.
3. Власова Е. А. Профессиональное саморазвитие будущих социальных педагогов / Е. А. Власова. – Николаев. 2009. – 116 с.
4. Гаранина Ж. Г. Психологическая компетентность в структуре личностно-профессионального саморазвития специалистов социономической сферы / Ж. Г. Гаранина. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2013. – 136 с.
5. Знаков В. В. Психология понимания : Проблемы и перспективы / В. В. Знаков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 448 с.
6. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя / И. Ф. Исаев. – М. : Академия. 2004. – С. 77-78.
7. Маслов С. И. Аксиологический подход в педагогике / С. И. Маслов // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. 2013. – Вып. № 3. – С. 202-212.
8. Пелех Ю. В. Теоретико-методичні засади ціннісно-смислової готовності майбутнього педагога до професійної діяльності : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Ю. В. Пелех. – Київ : Б. в., 2010. – 36 с.
9. Свещинська Н. В. Формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів засобами сучасної фортепіанної музики : автореф. … дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. В. Свещинська. – Кіровоград, 2005. – 20 с.
10. Ткачова Н. О. Аксіологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка / Н. О. Ткачова. – Луганськ, 2006. – 509 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник под ред. Л. Я. Гофмана и Д. А. Леонтьева; пер. с англ. и нем. / В.Франкл. – М. : Прогресс. 1990. – 368 с.
12. Фрицюк В. А. Готовність до професійного саморозвитку майбутнього вчителя як важливий чинник підвищення якості підготовки фахівців у педагогічних ВНЗ / В. А. Фрицюк // Інженерні та освітні технології. Щоквартальний науково-практичний журнал. Тематичний випуск: «Сучасна вища освіта: реалії, проблеми, перспективи». – Кременчук : КрНУ, – Вип. 3 (11). 2015. – С. 92-95.
13. Фрицюк В. А. Методологічні підходи до вивчення проблеми професійного саморозвитку майбутнього фахівця / В. А. Фрицюк // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – № 6 (129). 2017. – С. 107-114.

References

1. Aleshyna S. A. Samorazvytye lychnosty studenta v obrazovatelnom prostranstve pedahohycheskoho kolledzha : dys. … kand. ped. nauk : 13.00.01 / S. A. Aleshyna. – Orenburh. 2003. – 171 s.
2. Bondarevskaia E. V. Tsennostnыe osnovanyia lychnostno oryentyrovannoho vospytanyia / E. V. Bondarevskaia // Pedahohyka. 1995. – № 5. – S. 29-36.
3. Vlasova E. A. Professyonalnoe samorazvytye budushchykh sotsyalnыkh pedahohov / E. A. Vlasova. – Nykolaev. 2009. – 116 s.
4. Haranyna Zh. H. Psykholohycheskaia kompetentnost v strukture lychnostno-professyonalnoho samorazvytyia spetsyalystov sotsyonomycheskoi sferы / Zh. H. Haranyna. – Saransk : Yzd-vo Mordov. un-ta, 2013. – 136 s.
5. Znakov V. V. Psykholohyia ponymanyia : Problemы y perspektyvы / V. V. Znakov. – M. : Yn-t psykholohyy RAN, 2005. – 448 s.
6. Ysaev Y. F. Professyonalno-pedahohycheskaia kultura prepodavatelia / Y. F. Ysaev. – M. : Akademyia. 2004. – S. 77-78.
7. Maslov S. Y. Aksyolohycheskyi podkhod v pedahohyke / S. Y. Maslov // Yzvestyia Tulskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Humanytarnыe nauky. 2013. – Vыp. № 3. – S. 202-212.
8. Pelekh Yu. V. Teoretyko-metodychni zasady tsinnisno-smyslovoi hotovnosti maibutnoho pedahoha do profesiinoi diialnosti : avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk / Yu. V. Pelekh. – Kyiv : B. v., 2010. – 36 s.
9. Sveshchynska N. V. Formuvannia tsinnisnykh oriientatsii maibutnikh uchyteliv zasobamy suchasnoi fortepiannoi muzyky : avtoref. … dys. kand. ped. nauk : 13.00.04 / N. V. Sveshchynska. – Kirovohrad, 2005. – 20 s.
10. Tkachova N. O. Aksiolohichni zasady pedahohichnoho protsesu v suchasnykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh : dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01. Luhanskyi natsionalnyi pedahohichnyi un-t im. Tarasa Shevchenka / N. O. Tkachova. – Luhansk, 2006. – 509 s.
11. Frankl V. Chelovek v poyskakh smыsla : sbornyk pod red. L. Ya. Hofmana y D. A. Leonteva; per. s anhl. y nem. / V.Frankl. – M. : Prohress. 1990. – 368 s.
12. Frytsiuk V. A. Hotovnist do profesiinoho samorozvytku maibutnoho vchytelia yak vazhlyvyi chynnyk pidvyshchennia yakosti pidhotovky fakhivtsiv u pedahohichnykh VNZ / V. A. Frytsiuk // Inzhenerni ta osvitni tekhnolohii. Shchokvartalnyi naukovo-praktychnyi zhurnal. Tematychnyi vypusk: «Suchasna vyshcha osvita: realii, problemy, perspektyvy». – Kremenchuk : KrNU, – Vyp. 3 (11). 2015. – S. 92-95.
13. Frytsiuk V. A. Metodolohichni pidkhody do vyvchennia problemy profesiinoho samorozvytku maibutnoho fakhivtsia / V. A. Frytsiuk // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu. – № 6 (129). 2017. – S. 107-114.